

СПОГАДИ*

Михайло КЛАПЧУК

Минули перші післягімназійні вакації, прийшов вересень (1938 – *ред.*) і треба було думати про студії. Користаючи з того, що в Перерові перебував на відпочинку ад'юнкт катедри клясичної археології Львівського університету І. Старчук, через свою гімназійну товаришку О. Данишуківну, що доводилася йому своячкою, я познайомився з ним та попросив дозволити мені хоч на пару перших днів, поки я не ввійду в курс справи, задержатися в його квартирі. Він погодився, віддав мені ключі, а я випросив у своїх батьків кільканадцять золотих, зібрав свої документи й у середині вересня виїхав до Львова. Там поселився на квартирі І. Старчука й подався до музею Наукового Товариства ім. Шевченка, де завідував вже мені знайомий професор Я. Пастернак. Він мене зразу пізнав, запитався про мої заміри, а коли довідався, що хочу студіювати археологію, дав мені тимчасову роботу по два золоті денно та післав негайно внести прохання й документи на гуманістичний факультет університету. Зробив я це 23 вересня, а вже наказом з 24 вересня мене зачислили студентом, хоча я й не здавав жодного іспиту. Сталося це тому, що того року на студії археології поступило лише моє прохання й професорові Л. Козловському не залишилося нічого більше, як прийняти мене заочно. Після цього Пастернак переговорив з директором однієї з Львівських гімназій і він згодився прийняти мене за харчі та ліжко в гуртожиток гімназистів у ролі інструктора. Чи не першого жовтня я приступив до праці та студій.

В гуртожитку я мав знаходитися після навчання гімназистів, слідкуючи за порядком у двох підшефних кімнатах та за старанною підготовкою учнів до школи. З уваги на те слухати викладів на університеті я міг лише допоздня. Згідно з тодішнім порядком на мойому, гуманістичному, факультеті самі студенти вибирали собі, які виклади хочуть слухати. Прізвища викладачів, теми викладів та кількість годин вони вписували в академічні книжки, ходили на виклади протягом триместру так, щоби їх бачили й затямили викладачі, а в кінці триместру підходили до них, щоби отримати їх підписи. Якщо послідні цими підписами ствердили, що студенти прослухали не менше, ніж 20 годин тижнево, то тоді триместр зараховувався й можна було (очевидно за належну оплату) студіювати даліше. Я весь час

* Редакція подає текст спогадів М. Клапчука без стилістичної та літературної правки, залишаючи в оригіналі правопис багатьох слів галицького діалекту. Принагідно відзначимо, що текст є першим чорновим варіантом “Спогадів”, опублікувати котрі М. Клапчук не мав надій.

мріяв про студіювання археології й, як допоміжних предметів, антропології та етнографії. Але поскільки з цих предметів годі було набрати необхідних 20 годин на тиждень, а також невідомо було, чи я з цих спеціальностей зможу колись знайти платну роботу, то доводилося ще ходити на виклади з германістики, щоби стати відтак гімназійним учителем. Назагал я вписав до академічної книжки й слухав такі виклади: Л. Козловський: “Початки мистецтва”; Л. Козловський: “Походження слов’ян у світлі археологічних досліджень”; М. Смішко: “Вступні відомості з археології”; Я.Чекановський: “Загальна антропологія”; А. Фішер: “Вправи з обсягу етнографії Польщі”; С. Роспанд: “Топономастика на услугах історичних досліджень”; К. Хилінський: “Найдавніші цивілізації Азії та Африки”; Я. Курилович: “Огляд історії німецької мови”; Я. Янів: “Вступ до дослідження української лексики”; М. Длуська: “Польська описова фонетика”.

Перечислені виклади мене дуже цікавили й я відвідував їх, з жадністю слухаючи й нотуючи все сказане одними з кращих учених Польщі. Так, мій головний викладач Л. Козловський (1892-1944), крім того, що був археологом, у 1934-35 роках очолював раду міністрів, а в 1935-39 роках був сенатором Польщі. Відомий з того, що підписав декрет про створення концентраційного табору в Березі. Він перший вивчив та монографічно описав палеоліт Польщі, написав нарис археології західно-українських земель тощо. Українського самостійницького руху не толерував, але при собі держав ад’юнктом нашого земляка М. Смішка й прихильно відносився до мене. Я. Чекановський (1882-1965) вславився першим антропологічним дослідженням населення долини Нілю, введенням в антропологію статистичного методу, спробою вивчити етногенезу слов’ян та оглядом антропології Західної України. Створив відому львівську антропологічну школу, що конкурувала з денікерівською. Одним з його учнів був українець Р. Єндик, а інший – Я. Мидлярський детально вивчив антропологічний склад населення Гуцульщини, завдяки чому ця частина України стала антропологічно найкраще вивченою в світі. Ю. Курилович (1895-1978) вважався добрим спеціалістом з індоєвропейського та загального мовознавства, викликав подив студентів знанням багатьох мов. Дуже оригінально викладав, чим стягав на свої виклади товпи студентів, надзвичайний професор К. Хилінський. До Я. Янова ходило на виклади багато українців, бож і вважався він на університеті основним спеціалістом від нашої мови, зокрема галицьких діалектів.

Звичайно 20-24 години тижнево я відвідував виклади, а решу дообіднього часу використовував на студіювання літератури. З метою кращого вивчення палеоліту, яким я вже тоді почав особливо цікавитися, я познайомився особисто з першим дослідником геоморфології долини Дністра та подільсько-покутського палеоліту Ю. Полянським, а також з відомим

пізніше, але тоді ще не всіми признаним польським палеолітиком С. Круковським.

З уваги на недостаток вільного часу, зокрема вечорів та святочних днів, у студентському житті я не брав майже ніякої участі. Лише пару разів заходив я до Товариства наукових відчитів ім. П. Могили та на засідання джерелознавчої комісії Наукового товариства ім. Шевченка, якою керував І. Крип'якевич, що вславився як один з найкращих учнів М. Грушевського та автор наукових і популярних праць з історії України. На засіданнях згаданої комісії, якщо не милося, найактивніше виступав П. Коструба, що переклав на нашу мову та видав друком Галицько-волинський літопис. Осінь 1938 року затямилася мені на все життя деякими політичними подіями, що активізували українство та розбурхали нашу політичну свідомість і національні сподівання. Про ці події хочу розповісти детальніше.

Після аншлюсу Австрії, весною 1938 року голову підняли судетські німці, вимагаючи прилучення до Німеччини чеських Судетів. У відповідь на масові німецькі збори та демонстрації, чеський уряд 16 вересня 1938 року розв'язав судетську партію німців, а відтак оголосив у Чехословаччині стан облоги. Правильно розуміючи хід політичних подій, закарпатські українці вже 29 травня 1938 року створили Першу Руську (Українську) Центральну Народну Раду, що стоячи на становищі державної єдності Чехословаччини та Закарпаття, у зв'язку з обставинами та згідно з третім параграфом чехословацької конституції, постановила звернутися до чеського уряду з проханням назначити на Закарпатті вибори до Карпатського автономного сойму, а до того – створити спеціальне міністерство для Закарпаття та в місцевостях з 60 % українського населення назначити лише українських урядників. Дня 4 вересня 1938 року в салі Народного Дому в Ужгороді ПРУЦНР скликала збори біля тисячі представників від понад 350 організацій Закарпаття, які підтримали постанову з 29 травня. Дня 7 вересня делегація закарпатських українців виїхала до Праги й передала свої постанови президенту Бенешу. Але празький уряд не виявив уваги до цих документів і переговори припинилися.

Тим часом Німеччина сконцентрувала на границі з Чехословаччиною свої війська й на мюнхенській нараді Гітлера, Мусоліні, Чемберлена та Далайд'є 29 вересня 1938 року добила того, що їй дозволили забрати Судети. Ще до того, ніччю з 22 на 23 вересня судетські німці та польські парамілітарні відділи почали анексію відповідно Судетів та Заользя.

Польські шовіністи, що вважали самозрозумілим прилучення заселеного їх земляками клаптика сусідньої держави до своєї батьківщини, не змогли знайтися на висоті й признати права на незалежність других націй. Ендецькі політики, побачивши активізацію закарпатських українців та піддержку їх політичних намагань галичанами, пустили вперті чутки, будьтоби й у межах Польщі українці підготовляють повстання. В польському

середовищі ширилися все нові поголоски, що наші повстанці скоро мають вийти з Унева та помашерувати на Львів, а у Львові в пачках від товщу транспорт “Маслосоюзу” розвозить в стратегічно важливі місця кулемети. Врешті в неділю 25 вересня ендецькі юрби влаштували у Львові протиукраїнські демонстрації, причім вибили шиби в багатьох наших установах. Ще один погром українських установ наступив ніччю з 30 вересня на 1 жовтня. Дня 1 жовтня німецькі війська та адміністрація офіційно заняли Судети. Карпатська Україна отримала автономію й 8 жовтня в Ужгороді сформувався перший український уряд на чолі з Бродієм. Мадяри й поляки не хотіли з цим змиритися й кожен по своєму старалися перешкодити самостановленню закарпатців. Вже в перших днях жовтня малярські політики пустили чутку, що на Закарпатті вибухло протиукраїнське повстання “руснаків”. А тимчасом самі під видом пачкарів переправили на Закарпаття понад 400 озброєних гонведів, що почали бешкети й терор свідомих українців. Та закарпатським жандармам удалося роззброїти понад 300 малярів. Тимчасом польські шовіністи, що хоч і за Карпатами, та всеж не бажали створення української державності, стали виношувати концепцію спільного польсько-малярського кордону. В польській пресі поширювалася думка про необхідність поділу Закарпаття таким чином, щоби Гуцульщину до Рахова заняла Польща, землі південніше Рахова – Румунія, а на захід від Гуцульщини – Мадярщина. Польський міністер заграничних справ Бек у цій справі їздив до Бухаресту, але румуни відмовилися втручатися в чужі справи. В обличчі небезпеки українці з цього й того боку Карпат приступили до самооборони, дня 11 жовтня у львівській катедрі св. Юра зібралися тисячі українців на молебен у наміренні Карпатської України. Відтак зібрані на площі Юра маси сформувалися в ряди й пішли походом до Марійської площі, при якій розташовувався малярський консулят. Та на Гетьманських валах демонстрантів стрінула польська жандармерія й усіх розігнала. Дня 14 жовтня після зборів протималярську демонстрацію влаштували українці Перемишля. Дня 16 жовтня відбулися стихійні збори українців Ужгороду, Мукачева, Перечина, Великого Бичкова, Ясіня тощо, вимагаючи відрубності, єдності й неподільності українського Закарпаття. Зібрані всюди піддержували свій уряд. Але мадяри, ніби не добачуючи цього, 24 жовтня вислали до Праги ноту з вимогою плебісциту населення спірних районів. Чехи й українці на це не погодилися. Дня 26 жовтня на місце Бродія прем'єром назначено о. А. Волошина. Майже 10 000 маніфестантів Ужгороду ще того дня висловили повне довір'я урядові. Дня 30 жовтня учасники великих маніфестацій в Ужгороді, Мукачеві, Рахові та других містах дали зрозуміти мадярам, що на своїй землі вони вже стали вільними й нема жодної потреби в плебісциті.

Тимчасом у суперечку між чехами, словаками, українцями й мадярами вмішалися великодержави й своїм арбітражем дня 2 листопада віддали

Мадярщині Ужгород та Мукачів з околицями. В днях 5-10 листопаду ці райони заняли гонведи, а українські урядові установи змушені були перенестися до Хусту. З занятих мадярами міст і сіл втікло на територію Карпатської України біля 20 000 українців, переважно свідомої молоді. Та рівночасно на наше Закарпаття стали прокрадатися мадярські агенти для підривної роботи. З уваги на те міністер внутрішніх справ Карпатської України 17 листопаду 1938 року затвердив статут народної оборони “Карпатська Січ” з осідком у Хусті під керівництвом Клемпушів з Ясіня. В кінці листопаду проти мадярського підпілля та терору в Карпатській Україні оголошено стан облоги та введено воєнні суди. В цей же самий час проти намагань закарпатських українців виступили й московські дипломати, називаючи їх “реакційними сепаратистами”, яких треба безоглядно поборювати.

В міжчасі, 19 листопаду празький парламент ухвалив конституцію Карпатської України. Дня 20 листопаду в Хусті відбулася велика маніфестація, що з ентузіазмом приняла цей акт. Почалася українізація всіх урядів, 12 грудня в Великім Березнім відкрито першу високу школу (Торгову еспортну академію), від 1 січня 1939 року створено дирекцію залізниць Карпатської України та всі державні маєтки перейшли в розпорядження її уряду. Дня 1 січня 1939 року в Хусті стала виходити газета “Карпатська Україна”, а 12 лютого того ж року в Рахові – тижневик “Нація”.

За всіма цими подіями я стежив з великим зацікавленням, а в деяких міроприємствах у Львові навіть сам приймав активну участь. Так мені довелося бути учасником демонстрації 11 жовтня, яка направлялася під мадярський консулят, а відтак на панахиді вечером 30 жовтня та на богослуженні й демонстрації ранком 1 листопаду 1938 року. З вікна катедри археології, що виходило на вулицю Косцюшка, 2 листопаду я бачив двобій між ендеками, що били вікна в наших установах, та молодими українськими робітниками й студентами, що закидали їх з даху цеглою та поливали окропом. Не тямлю, осінню 1938, чи весною 1939 року мені разом зі своїми гімназистами такою ж зброєю прийшлося відбиватися від товпи польської молоді, що напала на наш гуртожиток.

Події з початку 1939 року мені зятямилися менше. Одною з причин того стали міроприємства “Академічної легії”. Це була майже військова формація, до якої покликали приблизно 10-15 % студентів. Збігом обставин до цієї легії покликали й мене. Спочатку нас визивали на різні зайняття двічі місячно, а відтак, чи не в кінці лютого, наказали зголоситися в казарми на цитаделі на два чи три тижні. Нас там гарно приоділи, непогано годували й учили стрілецької справи. Іноді ми ходили поза Львів і тоді я, по заголовках напівсконфіскованих газет, догадувався, що відбуваються важливі для нас події. Дійсно, після виборів 12 лютого на яких понад 92 % виборців віддали свої голоси за кандидатів УНО, назначено засідання першого карпатського

сойму. Але мадяри стали наступати на січовиків, займаючи все нові наші землі. Дня 14 березня, коли словаки проголосили повну свою самостійність, нібито союзне чеське військо напало на будинок “Карпатської січі” й кулями скорострільів вбило немало її командирів. Дня 15 березня на першому засіданні сойм проголосив Закарпаття самостійною державою – Карпатською Україною, вибрав своїм президентом о. А. Волошина, признав державною мовою українську мову, державним гербом тризуб, а кольорами прапору синій та жовтий. Але боронити Карпатську Україну ставало все важче й скоро її уряд подався на еміграцію. Надії на втримання незалежного життя бодай на клаптику рідної землі пропали. А з краю стали доходити все частіші вісті про масові арешти й суди тих, що їх перехопили на кордоні в дорозі – на Закарпаття; тих, що їх видали румуни, тих що лише запідозрювалися в бажанні перейти границю та опинитися в рядах “Карпатської січі”. Зчаста можна було вчути жалібні пісні про карпатську трагедію, про те, як спінені хвилі Тиси понесли тіла “сестрі брата, мамі сина, дітям тата”, прорешечені кулями мадярських наїзників.

Зближався кінець першого року студій і мені прийшлося думати про деякі екзамени. Першою спробою була здача коллоквиуму з описової фонетики польської мови, її принімала М. Длуська, що ставила дуже великі вимоги й виставляла погані оцінки. Та завдяки своїй зацікавленості фонетикою української мови й першим, ще гімназійним спробам фонетично описати говір свого села, а також непоганій зоровій пам'яті, мені самотньому весною того року вдалося одержати найкращу в Длуської оцінку – “добре”, цим я викликав правдивий подив навіть у старших товаришів по студіях. На першому курсі студій на нашому факультеті здавати іспитів не дозволялося. Але професор Л. Козловський, що в своїй бібліотеці весь час замічав переважно мене одного, довідавшись, що я з небагатої селянської родини, запропонував мені здавати в нього екзамен, не на свідоцтво а на тимчасове посвідчення, щоби при наявності доброї оцінки на основі того посвідчення отримати на другому курсі стипендію. Ця стипендія була доволі висока, мені усміхалися від другого курсу повноцінні студії, тим-то я доклав усіх зусиль, щоби здати екзамен якнайкраще. Це мені вдалося зробити й на тимчасовому посвідченні появилася оцінка “дуже добре”. Вичувши, що археологічний матеріал я опанував незле та що я став цікавитися, як і він, палеолітом, професор Козловський дав мені ще одну пропозицію, а саме згодитися на польові дослідження на Прикарпатті. Він вистарав для мене в державного консерватора відкритий лист, забезпечив грошми й у серпні 1939 року я зробив свій перший науковий маршрут Коломия-Ланчин-Товмач-Городенка. Підчас польових робіт виявив 22 верхньопалеолітичні та мезолітичні місцезнаходження. До кінця вакацій я міг був зробити ще немало, але мене перестерегли, що краще в такий час знаходитися дома, а не вештатися полями, й я повернувся в рідне село. Тут довідався, що, мабуть, скоро

вибухне війна та що польська жандармерія переарештувала багато свідомої молоді, в тому числі й моїх гімназійних товаришів.

Часи “перших совітів”. Протягом посліднього тижня серпня 1939 року все село жило одними розмовами про можливість скорого вибуху війни, горячковими польовими роботами, щоби вспіти зібрати й повозити додому збіжжя й трави, а вечери проводило на довгих бесідах про несподіване зближення між Гітлером та Сталіном, а також евентуальні наслідки цього не зовсім зрозумілого кроку для світової політики в цілому й долі, нашого народу зокрема.

Невелика кількість свідоміших селян, обставивши всі підходи до літньої читальні надійними стійками, при затемнених вікнах включали радіоприймач та жадібно вислуховували всі політичні новини з Кракова, Вроцлава та Києва. Всім зразу кинулася в вічі та обставина, що німці все частіше стали говорити про мниму підготовку Польщі до нападу на Німеччину, в що мало хто хотів вірити, а в радіопередачах знад Дніпра збільшилися українські номери, зазвучала соковита українська мова й наші народні пісні. Зокрема всіх зачарувала тоді соловейковими мелодіями О. Петрусенко. Кругом цих змін у радянській політиці, відомій дотепер з жорстоких переслідувань усього українського, точилися завзяті суперечки, снувалися різні думки й десь глибоко в душі стали прокльовуватися надії на кращу долю нашого народу.

В таких обставинах ранком 1 вересня рознеслася вістка про початок війни, яку почали не поляки, як страшили німці, а саме “мирні” їх сусіди. По селі стали масово розносити мобілізаційні повідомлення, зпоміж односельчан у невідоме завтра; більшими, чи меншими групами почали вибувати військовозобов'язані, а тимчасом з фронтів усе частіше долітали звістки про перемоги німецького вермахту та вперту, геройську, але безуспішну оборону польських військ.

Дня 17 вересня 1939 року Корничем потрясли дві події. Десь коло полудня до школи прибуло кілька комфортних автобусів, як виходило з усього, із високими польськими достойниками й задержалися на відпочинок. Втаємничені особи відтак розказували, що це задержалися польські міністри на чолі з прем'єром Славой-Складковським і перед остаточним переходом польської границі, в шкільних печах палили свої, тепер уже їм непотрібні документи. Відтак, перед вечером по селі рознеслася вістка про те, що радянські війська перейшли Збруч, щоби взяти під охорону покинутих бездарним польським урядом жителів Західної України. Дня 18 вересня перші відділи червоних військ прибули до Коломиї, а відтак до Корнича. В нашому селі на бувшому панському лані під Горою розташувалася значна артилерійська частина. Від першого дня в її розташуванні щовечера корничани безплатно ходили дивитися на кінофільми про “щасливе радянське життя”.

Зразу після втечі корницької дідишки з Криштофовичів Татарчукової, селяни вечерами розграбовували двір, забираючи худобу, знаряддя праці, збіжжя та хатній інвентар. В селі створився сільський комітет, до складу якого ввійшли представники сельробівців та комуністів. Про свої обов'язки члени комітету мали туманне уявлення, тимто, боячись бути надто ініціативними, безперестанно ходили до Коломиї по інструкції. Щоби виявити наявність зброї в ворожо наставлених до більшовиків селян, головне націоналістів, яких місцеві комуністи ще тоді боялися, комуністи з таких своїх центрів, як Хімчин, Ілинці, Дебеславці тощо придумали хитрий трік. Одинцем, чи невеличкими групами, притупцем вони спішили до Коломиї та перестерігали всіх зустрічних бути на бачності, бо “там ріжуть”. Це слово робило своє, корничани й жителі найближчих некомуністичних сіл навіть не старалися розпитуватися про щось докладніше й хто мав яку зброю витягав для самооборони. В селі виникла спеціальна варта, що вечерами несла в селі службу озброєного захисту.

Вже в перший момент зустрічі з представниками наддніпрянських українців, зокрема з солдатами та офіцерами з українськими прізвищами, корничани виявили, що більшість з них не вміє говорити своєю мовою. Моїм односельчанам почало ставати ясним, що попали вони в руки не інших, а тих самих “совітів”, що перед кількома роками десяткували свідомий український елемент та нищили найменші прояви самостійної української культури. Корничани побачили, що цивільні й військові “совіти” бояться щиро говорити про радянську дійсність: вони багато балакають про щасливе й заможне колгоспне життя, але самі ходять напівголодні, якісь пригноблені й замкнуті в собі. Мені вдалося бачити лише одного інженера, але рядового, що розповів мені про жахіття голоду й розстрілів зперед кількох років, який склав та пересказав мені кілька своїх віршів про ті події, а коли побачив історію України М. Грушевського, то розплакався й цілував книжку з більшою любов'ю, як старенькі бабусі цілують евангеліє. Радянські комісари говорили тоді багато про розцвіт культури та великі права громадян в СРСР, але зразу таки після свого приходу закрили всі наші культурно-освітні установи, а всю дотеперішню літературу заборонили й наказали звезти до Коломиї для знищення. Щасливим збігом обставин лише незначну кількість цінніших наших видань удалося сховати, але поширення її та користування стало до крайності затрудненим.

Зате в пресі та по радіо оголошено, що “для потреб населення Західної України” висилається 25 тисяч агітаційних плакатів та 140 тисяч лозунгів, десятки кінофільмів про життя більшовицьких діячів, 500 тисяч портретів керівників комуністичної партії та радянського уряду, твори клясиків марксизму-ленінізму, мільйони україномовних радянських шкільних підручників та понад 7 тон газет, від чого закишло Московщиною. В виді

безпрецедентної ласки між прислану макулатуру попали твори Горького та до непізнання відпрепарованого... Шевченка.

В неділю 1 жовтня 1939 року вийшла з друку перша коломийська повітова газета “Червоний прапор”, де поміщено з запізненням промову В. Молотова з 17. 9. 1939 року, пісню М. Рильського про Сталіна (“Із-за гір та з-за високих”) тощо. Того ж дня оголошено, що в Коломиї й на терені повіту розпускаються всі політичні партії. В Корничі зранку всі сільські десятники ходили по хатах та наказували всім після відправи в церкві прийти до ліпшої читальні на збори. До села приїхав голова тимчасового управління з Коломиї Бойко та майже годину розповідав про добродійство, яке вчинив Радянський уряд, визволивши західніх українців з-під тяжкого ярма польського панства. Не тямлю, щоби це мало місце, але в пресі подано, що корничани, “які в святковому уборі прийшли на своє зборище як хазяїни села”, після зборів, на яких, до речі, заборонено ставити запити та вести дискусії, дружно мали плескати та кричати “ура” й “слава червоній армії”. Це викликало в селян несмак, а то й обурення за очевидну брехню.

Щоби скоріше покінчити з тимчасовим положенням західноукраїнських земель, щоби своєму односторонньому акту захоплення їх придати форму законності, дня 28 вересня при участі німецького міністра Рібентропа, в Москві офіційно розділено Польщу, а 5 жовтня по більших селах та містах, а в тому числі й у Коломиї, скликано мітинги в справі виборів до “українських народних зборів”, які мали б висловити “волю народу про прилучення Західної України до СРСР”. Дату виборів до цих зборів назначено на 22, а засідання вибраних на них “представників народу” – на 26 жовтня 1939 року. Почалася гарячкова підготовка до виборів, поки ще населення Західної України остаточно не розібралося в тому, в які попалося лабети та не настроїлося ворожо проти “визволителів”. Щоби проти українського свідомого елемента насторожити поляків та жидів, що кишіли по містах, сам С. Тимошенко, що керував операцією “визволення” Західної України, видав відозву, в якій перестерігав, що “розлютвані українські націоналісти... намагаються організувати єврейські та польські погроми”, тимто вимагав виявляти цих “провокаторів” та віддавати в руки влади. Слідом за цим, 18 жовтня створено в Коломиї уряд військового коменданта, який зразу таки наказав негайно здати всім абсолютно всю зброю. Виявлені при творенні самооборони кріси та пістолі корничани, що зберігали їх понад 20 років для евентуальних національних потреб, здали майже повністю. Не зробили цього лише Михайло та Ілько Оленюки й через те, що за свій вчинок малиби бути суджені польовим судом до страти, пішли в підпілля. Воєнний комендант, без особистої своєї на те згоди, заборонив всякі, очевидно неурядові, збори, а також від 22 години установив комендантський час. Дня 20 жовтня він же наказав негайно зареєструватися всім офіцерам польської

армії та державним урядникам, а рівночасно заборонив, без свого дозволу, фотографування міста та його околиць.

Тимчасом у селі створено 256 виборчу дільницю, назначено виборчий комітет під головуванням більшевицького комісара М. Бураченка, кандидатуру “народного обранця” в особі бувшого комуністичного підпільника й в'язня Картузької Берези З. Якимовича й розпочато складання списків виборців та ходження агітаторів по хатах з метою ознайомлення жителів села з “найдемократичнішим у світі” положенням про вибори. Все, на диво корничан, було влаштовано так, що, щоби не мати неприємності, всі зрослі селяни не лише мусіли прийти якнайраніше на вибори, але й зобов'язані були голосувати лише за одинокого кандидата, про якого майже всі були далеко не найкращої думки.

В передвиборчій кампанії, з уваги на пересторогу старших громадян, що до всіх цих псевдодемократичних міроприємств “визволителів” ставилися крайнє скептично, а то й ворожо, я старався не брати активної участі, а вільний час використовував передусім на виявлення цікавої, головнo, польської літератури, що появилася в випадкових руках після втечі більших польських урядників з Коломиї. Добре тямлю, що майже за безцінь удалося тоді мені набути кілька секретних військових книжок та карт, що викликали в мене значне зацікавлення військовою справою та започаткували комплектування військової бібліотечки, що досягла відтак сотні першорядних позицій та послужила для загальної справи.

Після виборів, у яких я, як і всі односельчани мусів брати участь, я поїхав до Львова, щоби продовжувати студії та придбати місце в гуртожитку. Там виявилось однак, що крім інших документів, треба приложити довідку про своє соціальне походження та участь у громадській роботі, зокрема в передвиборчій агітації. Щоби набути ці “документи”, я мусів вернутися в родинне село. Не знаю, чим це тоді було зумовлене, але до поїзду набилося стільки пасажирів, що годі було ворохнутися. Тимчасом у Ходорові назустріч ішов поїзд з депутатами до народних зборів. Поїзд ішов доволі повільно й пасажири з нашого поїзду добре бачили депутатів у купейних та м'яких вагонах, що вигідно сиділи при столиках з наложеними на тарілках, вишуканими стравами та підносами, повними південних овочів. Вони весело розмовляли й вимахували нам руками даючи зрозуміти, що зазнавши таких почестей, будуть голосувати лише за прилученням Західної України до СРСР.

Забезпечившись у селі необхідними довідками, я скоро повернувся до Львова й записався на другий курс тепер уже не гуманістичного, а історико-філологічного факультету Львівського українського державного університету. Правда, така назва нашого навчального заведення удержалася ледво кілька днів, бо скоро з неї слово “український” незамітно для широких мас чужонаціонального населення Львова, але не без болю для наших студентів, було вичеркнене. Місце для проживання я дістав ув одній з келій

польського чоловічого монастиря вище будинків Наукового товариства ім. Шевченка, а відтак у приміщенні бувшої греко-католицької Богословської академії біля Головної пошти. Там у підвалах звалили книжки богословської бібліотеки й філологи та історики з Галичини й Волині часто пробіралися туди та запасалися цінними виданнями 1900-1930 років, які відтак давали на переховування в тільки їм відомі сховки.

Нові порядки на університеті дуже дивували старших галицьких студентів. Вони довго не могли привикнути до обов'язкового для всіх одного розкладу занять, які були змушені безоглядно й ретельно відвідувати. Мене, як одного з найбільш бідних студентів, назначили старостою другого курсу історичного відділення факультету й поручили щогодини проставляти в зошиті, хто й як відвідує виклади, а крім того вести зошит, у якому розписувалися викладачі після їх занять зі студентами. Це послідне в очах і студентів і викладачів уважалося признаком недовіря до послідних та й зайвим обов'язком старости, якому й без того було немало мороки зі щоденними засіданнями різних комітетів та редакційних колегій, непривичних для нас, західняків, стінних "газет".

На мене особисто випала тоді ще одна, хоч і почесна та непогано платна, але важка нагрузка. Заходами Я. Пастернака, що з музею бувшого Наукового товариства ім. Шевченка перейшов до університету та отримав катедру археології, мене назначили старшим препаратором при тій кафедрі.

До обіда я мав ходити на виклади, щоби виконувати обов'язки курсового старости, а після обіду мусів вісім годин знаходитися в одному з приміщень катедри, бо тоді за найменше спізнення на роботу, чи передчасний вихід з місця праці каралося довгими роками ув'язнення. При кафедрі в мій обов'язок входила інвентаризація археологічної літератури та видача студентам, що приходили до читальні катедри, необхідних їм для здачі екзаменів підручників.

Хочеться тут розказати про один факт, що грозив мені немалою неприємністю. Я вже згадував, що весною 1939 року на свої польові дослідження отримав від М. Смішка понад 200 золотих. Коли я його запитав, як за них прийдеться відзвітовуватися, то Смішко заявив, що напишу, де й коли вів свої польові роботи та що притім виявив, під цим звітом підпишуся й усе буде гаразд. Тимчасом радянські бухгалтери в кінці 1939 року докопалися, що він та я взяли з університетської каси гроші й поставили вимогу відрахуватися про їх зужиткування згідно з відомими їм законами, тобто з приложенням до детальних звітів завірених печатками посвідок про найменші затрати. В противнім разі грозили нам судом і солідною тюрмою. А поскільки ми таких посвідок тоді вже не змогли би дістати, бо в кінці 1939 року не стало представників польської адміністрації, то довелося писати довгі пояснення, ректорат мусів звертатися до комісаріату в Київ й тільки він якось уморив цю "фінансову аферу".

На другому курсі я вже мусів забути про вузьку спеціалізацію в археології, бо “батьківщині” спотребилися вчителі й мені, як і всім колись польським студентам, довелося ходити на загально-історичні дисципліни, які викладали І. Крип’якевич, О. Терлецький, К. Маєвський, М. Рудницький, В. Радзикович тощо. Взагалі варто було би розповісти про кожного з них, але викладали вони не те, в чому вузько колись спеціалізувалися й могли нам показати свої наукові досягнення та викладацький таланти, а читали з задалегідь підготовлених і, мабуть, добре провірених текстів на папірчиках, від чого нам, студентам західникам, робилося гидко. Крім дисциплін, з якими ми були вже знайомі, вже осінню 1939 року ввели нові, непривичні, зокрема курс історії ВКП(б), історії СРСР, історії російської літератури, лекції російської мови тощо, які велися по-українськи. Тільки що згадані предмети викладали здебільшого українці придніпрянського походження, переважно комуністи сталінського гарту. Лише один з них – Ієвлев, як виявилось, був людиною європейського покрою, що правильно розумів хід подій, але не смів про це голосно говорити. Відтак, літом 1941 року, ми про нього довідалися, як про талановитого драматурга, автора широко відомого й ставленого на сцені “Тріумфу прокурора Дальського”, за якого комуністичне принімецьке підпілля скрито відібрало йому життя. Студенти 1939-41 років представляли собою небачений конгломерат майже нічим не зв’язаних між собою індивідуумів. Можна сміло сказати, що на одному курсі рідко знаходилися два-три студенти, яких що-небудь лучило би. На моїм курсі були представники кількох національностей, що сильно ворогували, і серед них українці становили не більше, ніж 20-30 відсотків. Лише два-три студенти навчалися в попередньому академічному році, а переважна більшість студіювала ще перед 5-10 роками, причім майже по всіх університетах бувшої Польщі. Справжніх істориків майже не було; дотепер мої товариші студіювали право, старовинну історію, історію Польщі, історію мистецтва, клясичну та доісторичну археологію, психологію, а навіть теологію. Двоє студентів були раніше монахами. На перший курс попав дехто з підпільників КПЗУ (наприклад М. Кіх) навіть без середньої освіти. Моя товаришка Трачук, хоч представлялася всім дівчиною, справді була дружиною адвоката Могильницького, що в вересні 1939 року в одному з повітів Волині проголосив самостійну українську владу, за що відтак поплатився життям. Її близький знайомий Левкович прибув до нас скоріше, щоби стежити за її здоров’ям і безпекою, чим продовжувати історичні студії. Стрічалися тоді студентські пари, що видавали себе за подружжя, але скоріше всього вони були зв’язані з собою якоюсь підпільною роботою. Національних товариств та студентських домівок, чи корпорацій тоді не було, а стрічалися студенти з собою на викладах, різних профспілкових та комсомольських зборах, що ставили собі метою перевиховання старих, ще “польських” студентів та склепання з них сліпого знаряддя більшовицької політики на свіжо

прилучених до СРСР землях. Але, як відтак вияснилося, це не так легко було тоді зробити. Ніби передбачуючи ці труднощі, деякі урядові чиновники перевели багато студентів з українськими прізвищами з Придніпрянщини. І сільські українці, і формально зукраїнізовані, але внутрі запеклі жиди, будучи комсомольцями й членами партії, дуже часто виконували роллю внутрішніх жандармів та секретних інформаторів чека, чим причинилися не стільки до перевиховання галицького елемента, скільки до винищення найкращих його представників.

Студенти 1939-41 років мусіли відвідувати по 5-6 лекцій денно, різні збори, концерти, бути агітаторами перед виборами, писати статті до факультетських та загальноуніверситетських стінгазет, співати в хорі, брати участь у танцювальних гуртках, ходити на загальноміські мітинги та демонстрації. Вони були забезпечені місцем по гуртожитках, діставали стипендії, але за це ними ганяли, як собаками та заставляли майже на пам'ять виучувати довгі розділи історії партії, цитати з першоджерел до марксизму-ленінізму, майже дослівно переписувати різні висловлювання, а то й цілі статті Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна.

З уваги на велике перевантаження студентів "суспільною" роботою та непотрібною писаниною, їм стало дуже важко підготовлятися до іспитів, кількість яких лише за один курс стала далеко більшою, як це було за всі роки студій у польському університеті. Підручників було обмаль, а до деяких предметів їх зовсім бракувало, тим-то здебільшого ми йшли до іспитів з тим, що чули та записали, не раз навіть під диктат, на лекціях. Хоч при такій практиці не могло бути й мови про глибокі знання, проте в залікових книжках часто появлялися найвищі оцінки, бо ж викладачі змагалися між собою за найбільшу кількість саме таких оцінок. У мене, на загал були лише відмінні оцінки, лише одна з них, і то, як не дивно, з археології попалася гірша, бо доцент М. Смішко побоявся, щоби за відмінну відмітку в моїй заліковій книжці йому не приписали поблажливе відношення до мене, як свого учня ще з польських часів.

Підчас студій у 1939-41 роках я мешкав у кімнаті, де поруч з моїм, стояло ліжко старших від мене на рік студій, філологів Горбача та Луцького. На моїх очах вони дружили, а відтак поженилися з молодшими на кілька років студентками їх же факультету. Горбач відтак подався на захід і став професором мюнхенського університету, а про долю Луцького не вдалося мені довідатися нічого.

На подвір'ї нашого гуртожитку й Головної пошти розташовувалася тоді якась військова частина й кожній вечір у її розположенні чути було незносний гул моторів. Втаємничені говорили, що це працювали спеціальні прилади для глушення заграничних радіопередач, а відтак поширилася чутка, що в супроводі саме такого шуму чекісти розстрілюють там політичних в'язнів, що їх прийнято було називати "ворогами народу".

Після того, що ми бачили й пережили в 1930-х роках, коли в Галичині й на Волині високо піднявся рівень нашої національної культури та політичної свідомості, нову дійсність не могли розцінювати інакше, як нову монгольську навалу, що знищила наш дорібок та дотла руйнує нашу націю. Молодь, зокрема українські студенти почали гуртуватися, шукати зв'язків з небагатьма залишеними для підпільної роботи членами Організації українських націоналістів, чи самостійно творити звена нових протирадянських організацій. Я теж не відставав від других. Мене зв'язав зі Спілкою націоналістів поневолених націй старий мій знайомий Р. Єднорог. Він дав мені читати й вивчити деяку нелегальну літературу, але скоро був арештований і по кличці зі мною зв'язався новий провідник, якого я особисто не знав. Він доручив мені вже деяку практичну роботу, зокрема вербування до СНПН нових членів. З цим завданням я не міг ніяк справитися, бо, хоч і знав багато земляків, але одні, кращі з них, виявлялися вже членами якоїсь підпільної організації, а до других, менше свідомих, страшно було підступати. І причин для страху було тоді більше, ні ж доволі.

Головно в 1940/41 академічному році наступили масові арешти свідоміших студентів, в результаті чого я стратив багатьох добрих друзів (Мельник, Якимчук, Самчук), а також пірвався мій зв'язок з провідником. Та не знаючи про арешт посліднього я продовжував пошуки студентів, яких мігби підключити до підпільної роботи й притім мало не впав жертвою. Було так: я постановив завербувати до СНПН студента Білика. Один раз, коли ми стрінулися без свідків у коридорі, я, не говорячи багато, запропонував йому стати членом згаданої організації. Він відскочив від мене, як опарений та погрозив донести про мою пропозицію чекістам. Я ж весь оторопів і спромігся лише, ніби з радістю, заявити йому, що я рад за його радянський патріотизм та що я оце хотів його перевірити. На цьому ми розійшлися й старалися більше не стрічатися, але я дуже напереживався, що він таки сповнить свою погрозу й мене неминуче стріне доля багатьох інших студентів. Я став дуже нервовий, що дехто розцінював як недвозначний признак надто гарячої "першої любові". Особливо зденерованим я заходив до 11 відділу при ректораті університету, куди мене тричі визивали у зв'язку з оформленням перепустки під Ленінград, куди я мав їхати на археологічні розкопки Новгороду Великого. Та, можливо, завдяки саме цьому, що я заходив у страшне для всіх місце, Білик став думати, що я дійсно його перевіряв і не поважився робити на мене доносу. Так я й залишився тоді між живими.

Опинившись у невідрадній більшевицькій дійсності, ми весь час жадно стежили за подіями в світі й наперекір усьому, глухій безперспективності, з усіх політичних змін та потягнень старалися робити допущення про неминучі перейнакшення на карті світу та скріпити значно захитану надію на краще завтра нашого народу.

Вже осінню 1939 року ми звернули увагу на дві обставини, а саме на те, що, не зважаючи на “добросусідські” відносини між СРСР та Німеччиною, німецький уряд намагався повернути на батьківщину, по можливості, всіх німецьких колоністів з СРСР з одної сторони, а більшовики старалися захопити прибалтійські країни з другої. Так 28 вересня вони підпорядкували собі Естонію, 5 жовтня Латвію а 10 жовтня Литву. Натиск СРСР на Фінляндію 30 листопада 1939 року привів до вибуху фінсько-радянської війни, яка показала всім, хто хотів це бачити, ролю в війні “російської зими” та безпрецедентного бездушного нищення більшовиками, в ім’я перемоги, своїх таки солдатів, а також намагання Німеччини за всяку ціну спинити експансію Москви в Європі.

Розв’язавши собі руки на сході підписанням мирного договору між Фінляндією та СРСР 12 березня 1940 року, Німеччина вже 9 квітня напала на Данію й Норвегію, а відтак на західніх сусідів. В результаті блискавичних операцій 12 травня перед вермахтом скапітулював Люксембург, 14 травня – Голяндія, 28 травня – Бельгія та 22 червня 1940 року – Франція. По стороні Німеччини 10 червня 1940 року в війну вступила Італія й почала воєнні операції в Сомалі, Єгипті, Греції та Альбанії, а також Японія, що зайняла Індокитай. Дня 27 вересня оформився блок агресивних держав, так звана вісь Берлін-Рим-Токіо, до якої 20 листопада приєдналася Мадярщина, 23 листопада Румунія, 24 листопада Словаччина та 1 березня 1941 року Болгарія. Дня 6 квітня німецька армія вступила на грецькі та югославські землі, а 22 травня в сферу своїх впливів Німеччина включила Фінляндію. На початок червня 1941 року майже вся Європа опинилася в німецьких руках, а СРСР став оточений німецькими та японськими арміями. Всі ці факти говорили недвозначно самі за себе, тим-то ніхто не сумнівався в неминучому й скорому німецько-радянському конфлікті, і невідомим лише залишався поки що речинець зудару обох ворожих сил.

Та в половині червня 1941 року вже дещо декому прояснилося. Дня 14 червня, не тямлю в якій справі, з Крилоса, де з проф. Я. Пастернаком студенти молодших курсів відбували археологічну практику, зненацька прибув один з моїх ще тоді живих друзів (на жаль прізвища його вже не тямлю) й під великим секретом повідомив мене та ще декого у Львові, що 22 червня має початися війна Німеччини з СРСР. Біля Галича, видно, ще тоді діяло сильне націоналістичне підпілля, яке піддержувало зв’язок з закордоном, з ним навязали контакт практиканти студенти й довідалися про цей секрет, а відтак поділилися ним з довіреними особами в інших частинах краю, в тому числі й у Львові. Цю вістку я прийняв з таким настроєм, якому й назви не легко підібрати. Безмежно став радіти, що нарешті скінчиться московське рабство, але й переживав, що в воєнній суматосі згине багато цвіту нашого народу й далеко не був певний за себе та за найближчих рідних. А від них, до речі, дійшла чутка, що на корницьких полях “совіти” зігнали з

цілої області тисячі підвід та що вони возять туди знад Пруту шутер і каміння, а десятки тисяч безкінних селян днями й ночами з поспіхом будують підземні сховки, ангари та злетні доріжки для літаків великої військової частини.

Саме тоді в приміщенні катедри археології проводився поточний ремонт і я, що одинокий з працівників катедри залишився на місці, мусів за всім наглядати. Працюючи з напруженням не все мав нагоду передумувати події другої декади червня. Яюсь, нібито безтурботно, лягав спати і в суботу 21 червня, забувши, що повинно статися завтра. Але коли над ранком всіх підняв страшний гук розриву бомби на подвір'ї гуртожитку, то зрозумів, що сталося щось рокове.

До полудня між студентами ходили різні чутки відносно того, що сталося, але лише в полудне, після виступу В. Молотова, всі голосно заговорили про вибух війни. Зразу юрбами, на наказ комсомольських вожаків, всі повалили в военкомат, але нам поручили негайно розходитися та ждати офіційної мобілізації та індивідуальних визовів. Під гуркіт моторів німецьких бомбовозів, що саме налетіли на Львів, юрби розбіглися хто куди. Перших два-три дні після вибуху війни я проживав у гуртожитку, але відтак на постійний нічліг я перенісся в одну з кімнат катедри археології. Тут раз мало не впав жертвою надто осторожних сусідів. Кожній день, рано я провітрював приміщення катедри. Одного дня я мав неосторожність виглянути в вікно саме тоді, коли з брами сусіднього будинку чекісти вивозили повну машину в'язнів. З переляку я відрухово став закривати всі вікна й ще не успів закрити посліднього, як у двері катедри ввійшли два озброєні чекісти. Саме тоді у Львові були випадки обстрілювання чекістів підпільниками й вони, що я один з них, прибігли до мене та піднесеним голосом запиталися, хто я й що тут роблю. На це я, як міг, спокійно, теж по російському відповів, що було треба й оба вони вийшли, але незадовго знову повернулися, постояли біля дверей, щось між собою пошепталися, один з них перестеріг, щоби я більше з вікна не виглядав і пішли до своєї установи. Після цього я на ніч перейшов у підвал університету, де крім мене ночувало багато студентів та викладачів.

Затямилися мені два випадки “організованої евакуації радянських людей” та органів зі Львова. Яюсь з усіх діючих установ та підприємств вигнали всіх службовиків та робітників і в чім хто був “чвірками” й натовпом пігнали по Личаківській вулиці в напрямі до Винник. Десь біля церкви св. Петра й Павла, після довгої суперечки з організаторами евакуації хтось цей відступ зупинив і наказав усім розійтися домів. Вдруге відступ мав серйозніший характер. Кожному наказано брати з собою все найнеобхідніше й колони евакуйованих далеко минули Винники. Але там серед піль, колони розтягнулися, дехто присідав відпочивати. Вдаючи, що мене заболіла нога, я присів біля ниви з житом і, користаючи з вигідного моменту, зненацька

сховався у збіжжі. Там переждав деякий час, а коли замітив, що на схід уже не йде ніхто, а багато осіб повертається назад до Львова, я прилучився до них та насилу вечором опинився в місті.

Не без страху я повернувся в університетські підвали, а там довелося пережити ще одне. Партійна організація влаштувала суд над секретарем комсомольської організації Артюхом, на якого багато доносів про його симпатії українським націоналістам зробив один придніпряньський жид з українським прізвищем, який попав під вплив галицьких сіоністів. Винесено рішення розстріляти як зрадника батьківщини й тут же в присутності викладачів та студентів один з партійних діячів Скаба виконав вирок. Після того майже всі члени партії з підвалу вийшли. Залишилося кілька осіб. У підвалах стало тихо, лише над містом розривалися гарматна стрілянина німецької артилерії, бомби та палали дахи домів. Ранком усе зтихло, до Львова прибули перші німецькі частини. Це було 30 червня 1941 р.

Стаття надійшла до редколегії 09.04.2006

Прийнята до друку 22.05.2006